

А.О.Копилов,
А.А.Заводовський*

**ВПЛИВ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН НА
ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІДЕЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ
ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.****

У статті досліджується вплив боротьби балканських слов'ян за національну незалежність на формування ідеології українського національного руху в другій половині ХІХ ст., зокрема на девальвацію слов'янської ідеї. Розкриваються причини втрати інтересу українських політичних і громадських діячів до ідей всеслов'янства.

У пресі Наддніпрянщини в 1876 - 1879 рр. розгорнулася досить вдала кампанія пропаганди майбутньої війни "за визволення братів-слов'ян". Слід зазначити, що в середині 70-х років в українських губерніях з'явилася низка періодичних видань, в яких тією чи іншою мірою розглядалася слов'янська ідея.

У 1874 - 1876 рр. виходила прогресивна газета "Киевский телеграф", на сторінках якої друкувалися статті з національних проблем, у тому числі й Михайла Драгоманова. У 1872 - 1877 рр. видавався "Киевский листок объявлений",

* Копилов Анатолій Олексійович - канд. іст. наук, професор Кам'янець-Подільського державного університету. Заводовський Анатолій Анатолійович - старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

** Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 2.

1878 - 1888 рр. - "Киевский листок", 1880 - 1886 рр. - "Заря". В 1877 р., під час воєнних дій, було відкрито редакції одеської "Правди", "Черниговской газеты" та інших видань, значна частина публікацій яких присвячувалася саме балканській проблемі. Оскільки вплив цих публікацій на розвиток слов'янської ідеї на Наддніпрянщині був незаперечним, варто розглянути їх детальніше.

У першому номері одеської газети "Правда", яка почала виходити з 1 жовтня 1877 р. (близько чверті обсягу присвячено саме балканському питанню), справедливо зазначалося, що східне питання зосередило на собі загальну увагу. "Сьогодні воно без перебільшення містить саму душу та сутність не тільки внутрішнього, а й міжнародного життя усіх держав Європи. Помилково було б думати, що інтереси хоча б однієї з них не були прямо чи опосередковано пов'язані з вирішенням цього питання. Особливого значення набуло воно для Росії" ⁴³.

Постійний автор рубрики "Политическое обозрение" одесит Г.Афанасьєв ряд матеріалів присвятив ставленню західних держав до подій на Балканах. Критикуючи політику Англії, він зазначав: "Англія трохи заспокоїлася... після зменшення небезпеки повного знищення Туреччини... Нам неприємно вести мову про протурецьку політику Англії, коли наші брати гинуть на болгарській землі. Будь-якій людині, сподіваюсь, теж неприємно говорити про неї. Припустимо, Англія має свої інтереси, однак інтереси держави мають обмежуватися правом, справедливістю, загальнолюдськими нормами...". Автор статті звертає увагу й на позитивні, з його погляду, явища в політиці правлячих кіл Англії. Незважаючи на досить-таки непривітний прийом Фарлея (його випровадили з Росії), він усе ж таки заснував у себе на батьківщині два благодійних комітети на користь поранених вояків російського війська, яким вдалося зібрати 55 тис. рублів. Крім того, заснував третій комітет із "товстосумів Сіті" ⁴⁴.

У другому номері газети було вміщено статтю Р.Орбинського, в якій робилася спроба проаналізувати вплив війни на майбутнє економічне становище Одеси та її регіону. "Війна застала нас у вкрай несприятливому становищі, - зазначав автор, - не давши повною мірою скористатися довгоочікуваним урожаєм 1877 р.". Через війну припинилося перевезення цивільних товарів південними залізницями та морем. Однак головна небезпека, на думку автора, криється в тому, що потік товарів перемістився в напрямку конкурентів Одеси - північних портів Кенігсберга, Данцига та Гамбурга. Німецькі купці, скориставшись ситуацією, направили у південні райони Новоросії своїх агентів і "почали відучати виробників цього краю від думки, що Одеса для них є єдиним обов'язковим ринком збуту. Згодом за експортом у руки іноземців може перейти й імпорт, бо ж той, хто здає свій хліб кенігсберзькому торгівцю, той, звичайно, і купуватиме швидше в нього, ніж в Одесі," - наголошував автор статті. Війна могла змінити напрямок значної частини торгівельних оборотів Росії, що завдало б колосальних збитків економіці одеського краю. В цьому, на погляд Р. Орбинського, полягала головна небезпека.

Утім, війна принесла й позитивні наслідки для Одещини, які були чи не більшими, ніж заподіяна шкода. Якщо навіть не зважати на те, що підготовка до воєнних дій надала діловим колам численні заробітки, підстави для таких тверджень криються в зміні курсу російського рубля. Дев'яносто відсотків місцевих торгівців та поміщиків тільки виграли б від цього, бо на зовнішньоекономічному ринку вони були більше експортерами, ніж імпортерами, а левову частку товарів для продажу закуповували на внутрішньому ринку. Таким чином, гра на курсі валют значно підвищить їх прибутки. Втрат у цьому разі зазнають лише господарі заставних паперів та інвестори, переважна більшість яких - петербурзькі, московські й закордонні капіталісти. Тому війна, підсумовує автор, попри

всі свої біди та негаразди, стане для краю "благотворною грозою, яка очистить повітря від міазм накопичених протягом тривалої кризи" ⁴⁵.

Критикуючи державний устрій Туреччини, анонімний автор статті "Восточный вопрос" зазначав, що він тримається на уярмленні народностей, спроможних до самостійного життя, а сам характер цього устрою суто теократичний - мусульманський, що не відповідає вимогам до сучасної держави. "Єдність національних прагнень усього народу з його урядом, який має в цьому народі своє коріння та служить виразником національної свідомості як у внутрішній, так і у зовнішній діяльності - ось необхідні умови сучасної держави" ⁴⁶. Останні слова автора, що, без сумніву, мали стосуватися лише Турецької імперії, ймовірно, не один український читач "примірів" і до імперії Російської. (Як тут не згадати "теорію камінчиків" О.Субтельного про непоодинокі випадки використання "будівельних блоків" з чужих концепцій для побудови власної).

Доктор права А.Єврсинава, роблячи для читачів "Правди" огляд європейської преси, констатувала, що "розуміння того, що з долею російської зброї пов'язана доля всього слов'янства, висловлюється більшою частиною європейської преси". Проте "наші невдачі виставляються нашими ворогами як фатальні та визначальні. Докладаються неймовірні зусилля для того, щоб зневірити слов'ян у спроможності Росії виконати своє історичне призначення в слов'янському світі. Закордонними публіцистами вже складено звинувачувальний акт проти нашої політики, в якому чітко проглядає звинувачення у втручанні у внутрішні справи Туреччини. Газети поспішають задалегідь винести вирок...". Авторка запевняла, що "тісний зв'язок наш зі слов'янством важко розірвати навіть більш масштабним невдачам, бо цей зв'язок є цілком природним. Незважаючи на те, що виховані вони [болгари] у чужій сім'ї, у невластивому для їх характеру та душі середовищі..., в них пробуджується родинне почуття до нас... А ми простягнемо їм братерську руку, вітаючи нову епоху в їхньому та у нашому житті". Автор статті аргументує право Росії втручатись у внутрішні справи Туреччини тим, що "поголовне знищення цілої раси, забиття миролюбного й працелюбного елемента відбувається в Туреччині протягом століть, а Європа як глядач з убивчою байдужістю спокійно насолоджується цим видовищем, як насолоджувалася колись боями гладіаторів, констатуючи при цьому неспроможність слов'ян до самостійного існування. Саме ця байдужість, саме пособництво Європи в геноциді слов'янської раси й пробудило східних слов'ян. Інстинктивно відчувли всі ми, у чому криється причина цього явища. Європа ознаямила наш народ з новим плідним почуттям, розвитку якого вона охоче завадила б, якби змогла передбачити наслідки". А.Єврсинава переконана, що "відкривається нова ера... Ми, слов'яни, перебуваємо напередодні духовного та літературного відродження". Тому "мусимо вести національну, правдиву, а отже, більш далекоглядну політику" ⁴⁷.

Автор анонімної статті "Восточный вопрос" висловлював думку, що ставлення окремих держав Європи до можливих політичних змін на Балканському півострові становить важливий бік "східного питання" й має найвагомніше значення. Розглядаючи його з погляду окремих європейських держав, він намагається відповісти на питання: "для чого ми воюємо?" Автор переконаний, що збідніння національної свідомості балканського слов'янського населення завдає відчутних збитків могутності всіх слов'янських народів⁴⁸.

Інший дописувач цієї газети вірив, "... що ми виїдемо з боротьби хоча й ослабленими фізично та матеріально, проте очищеними духовно. Духовні надбаня - понад усе, оволодівши ними, ми швидко відновимося матеріально" ⁴⁹. У статті "Политическое обозрение" зазначалося, що звільнення болгар і надання їм самостійності породить на Балканах нову силу, дружню всім слов'янським наро-

дам, а подальший розвиток слов'янства на Балканському півострові призведе до знищення турецького впливу в Європі⁵⁰.

У пресі активно використовувалися факти спільної історії. Так, у "Правді" наводився ряд історичних прикладів боротьби слов'ян проти спільних ворогів⁵¹.

Кожний номер "Черниговской газеты", яка почала виходити з 1 липня 1877 р., містив матеріали, присвячені балканським подіям. Автор одного з них зазначав: "Росія переживає зараз великі часи, що так рідко повторюються в історії будь-якої держави, часи, які так довго й благоговійно чекав увесь російський народ. Коли два роки тому в горах Герцеговини вперше пролунав заклик до слов'янської свободи, він відгукнувся в серцях всього населення Росії"⁵². У газеті час від часу публікувалися поіменні списки офіцерів і загальна кількість нижніх чинів з Чернігівщини, загиблих та поранених у боях на болгарській землі.⁵³ Такі ж списки подавалися і в інших губернських періодичних виданнях.

Багато українських газет відгукнулося на прикрий факт спроби вбивства з метою власної наживи кореспондента французької газети вихідцем з Київщини ефрейтором діючої армії І.Лознюком. Газети коментували цю трагедію, розповідали про хід слідства, судові промови різних сторін, викривали плани західної дипломатії, яка намагалася використати неприємний інцидент для нагнітання антиросійської істерії в слов'янському світі та в Європі в цілому⁵⁴.

Про масовий ажіотаж навколо балканської кампанії серед українського населення свідчать події, про які повідомлялося в одній із заміток "Черниговских известий". Ішлося про трагікомічний випадок у Катеринославі, пов'язаний із захопленням турецького міста Нікополь. Жителі українського містечка Нікополь, що знаходиться на Дніпрі за 100 верст від Катеринослава, постачали на катеринославські ринки сільськогосподарські продукти. Довідавшись про бомбардування Нікополя (насправді турецького), продавці-нікопольці впали "у відчай від того, що турки зруйнували їхнє місто й здійняли страшенну паніку". Паніка поширилася й на жителів Катеринослава. Місцева влада змушена була терміново втрутитись у цю ситуацію. На ноги була піднята вся поліція, і переляканим обивателям ледве вдалося пояснити, що "не турки здобули наш Нікополь, а російські війська - турецький"⁵⁵.

Слід зауважити, що суспільно-політична думка у ХІХ ст. наскрізь була пронизана релігійністю й людина насамперед самоідентифікувалася за належністю до тієї чи іншої віри. Навіть найзаповзятливіші російські панслависти на перший план у своїх ідеологічних концепціях виносили ідеї православ'я, а потім уже декларували суто національні ідеї. Наприклад, російський поет, дипломат, зятятий панславист і близький друг І.Аксакова - Ф.Тютчев уважав, що столицею майбутньої "великої греко-російської східної держави" має стати Константинополь або ж навіть Київ: "Тогда лишь в полном торжестве / Строй вожделенный водворится, / Как с Русью Польша помирится, - / А помирятся ж эти две / Не в Петербурге, не в Москве, / А в Киеве иль в Цареграде..."⁵⁶.

Більше того, на думку поета, навіть російський цар мав "схилити голову" перед майбутнім православним імператором. Віра у зверхність морально-етичних категорій православ'я була притаманна В.Соловйову, І.Аксакову та іншим російським слов'янофілам⁵⁷. Духовна ієрархія поета Богдана Залеського - представника українського крила в польському літературному романтизмі середини ХІХ ст. - теж увінчувалася категорією "божественного". "Бог - Світ - Слов'янство - Польша - Україна / В п'ять струн моїх гусел п'ятиструнні звуки..."⁵⁸, - писав він в одному зі своїх віршів.

Перевагу релігійного чинника над національним у суспільній думці середини ХІХ ст. підтверджують перебіги солдатів російської армії, за віросповіданням

мусульман, на бік Туреччини. Наприклад, 10 серпня 1877 р. рядовий восьмого піхотного Естляндського полку, який брав участь у боях під Плевною, - мусульманин Хасмудін Хабідулін, татарин за національністю, перейшов на бік турків, прихопивши із собою рушницю з п'ятьма пачками набоїв. 17 днів він воював на боці турків, після чого був захоплений у полон солдатами свого ж полку і страчений⁵⁹. Уважалось, що захищати свою незалежність і свою релігію є великою та святою справою для будь-якого народу.

Український політичний рух середини ХІХ ст. теж був наскрізь пронизаний православними ідеями й, на думку П.Феденка, лише у 80-х рр. "подекуди почав визволятися від церковно-клерикальних форм"⁶⁰. Показовим є те, що в українських губерніях саме православне населення, насамперед, підтримало визвольну боротьбу балканських народів⁶¹. "Черниговская газета" повідомляла, що в перший же день оголошення мобілізації в Ніжині кілька осіб православного віросповідання записалися добровольцями. Осіб іудейського та католицького віросповідання до лав армії поступало дуже мало. Добровольців не було жодного⁶².

Про релігійний чинник у Балканській кризі писала одеська газета "Правда": "У Туреччині християнське населення не тільки не має нічого спільного з цілями та устремліннями уряду, але й, навпаки - його національні інтереси прямо протилежні. Серб, болгарин чи грек, як підданий султана, не тільки не цінує стабільність та міцність державного устрою, а кориться йому тільки завдяки примусу та силовому тиску; він не тільки не пишається могутністю своєї держави, а й у повному її розпаді вбачає позбавлення себе від тяжкої неволі"⁶³. На думку автора статті, турецька влада для християнського населення Балканського півострова не є, і по своїй сутності не може бути правильно організованою державною владою. За такого державного устрою для цього населення нема і не може бути ніяких громадянських чи політичних інтересів у межах цієї імперії.

Автор статті "Восточный вопрос" указував на те, що мусульманство за своєю природою не в змозі служити джерелом громадянського та політичного розвитку: "Панування сералю, рабське становище жінки, ставлення до християн як до "псів невірних", презирство до розумової праці, сліпа покірність долі - ось індивідуальні властивості послідовників вчення Магомета"⁶⁴. Принципи християнства, на думку автора, настільки протилежні принципам ісламу, що між християнським населенням Туреччини та її мусульманським урядом не може існувати органічного зв'язку, і жодна конституція не зможе цього зв'язку створити. "Чотири століття володарюють турки на Балканському півострові, і ніякого злиття їх з місцевим населенням не відбулося. Спираючись на силу зброї, вони тільки утримують свою владу над тією частиною християнського населення, яка ще не змогла звільнитися з-під їхнього ярма". Османська імперія приречена на розпад, бо "сучасна європейська держава не може існувати, не заклавши в основу свого устрою принципи рівноправності своїх підданих. Визнати ж цей принцип без повного зречення від самого ісламу вона не зможе..."⁶⁵.

На суттєві розбіжності в учинках балканського населення, що належало до різних релігійних конфесій, указувала навіть англійська "Daily News", зазначаючи, що, коли уряд Порту обіцяв боснійським біженцям значні пільги після того як ті повернуться на батьківщину, переважна більшість босняків-католиків прийняла цю пропозицію й вирушила додому, православні ж поставили передусім вимоги призначити губернатора-християнина та заснування власної боснійської жандармерії⁶⁶.

Вірогідно, велике враження на православного українця справляла опублікована в "Правді" мусульманська молитва за перемогу над невірними. Наведемо декілька речень: "...Боже, умертви нечестивих, незведи їх в пекло! Кинь на їхню

голову все зло й помсту твою; Боже, розлий кров їх, щоб вона текла як річка, дай можливість твоїм благовірним рабам розтоптати їхні голови!...Зруйнуй сили їх, спустоши міста та села їх, зроби дітей їх сиротами, а жінок удовицями, а матерів їх залиш без дітей! Боже всемогутній, зроби так, щоб жоден нечестивий не залишився на землі - ані росіянин, ані слов'янин, ані грек..."⁶⁷. Певна річ, такі рядки спонукали переважно православне населення України до співчуття й активізації допомоги братам-слов'янам.

Така потужна ідеологічна кампанія в пресі Наддніпрянщини була причиною того, що саме з Києва на Балкани були направлені перші волонтери. Громадськість вимагала вжиття ефективних невідкладних заходів для підтримки слов'янських народів. До лав добровольців відразу ж влилися С.Степняк-Кравчинський, І.Манжура, В.Дебогорій-Мокрієвич⁶⁸. Праці багатьох істориків переконливо доводять, що основні людські та матеріальні ресурси, що були задіяні під час російсько-турецької війни, формувалися в українських губерніях⁶⁹. Особлива увага української громадськості була прикута до дій Східного Рущукського та Нижньодунайського загонів, які хоробро билися в районі укріплень Русе - Сілістра - Варна - Шумен. Тут на передовій воювали 45-й Азовський, 46-й Дніпровський та 48-й Одеський піхотні полки, що в основному були сформовані в українських губерніях напередодні російсько-турецької війни⁷⁰.

У Україну з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою. З їхніх уст громадськість дізнавалася про хід визвольної боротьби балканців. Церква намагалася всіляко підтримати емігрантів. Відомі факти їх працевлаштування⁷¹. У середині 70-х років в українські губернії емігрувала значна кількість балканських православних священників, які зазнавали репресій від турецької влади⁷². Це спонукало церковне керівництво прийняти закон, що певною мірою впорядковував в'їзд та розселення священнослужителів⁷³.

Багато учасників російсько-турецької війни, пройнявшись ідеями свободи та національної незалежності, після повернення додому намагалися зробити хоч щось для власного народу. Одним з таких українських патріотів був М.І.Драгомиров. Під час російсько-турецької війни 1877 - 1878 рр. 14 піхотна дивізія під його командуванням першою форсувала Дунай⁷⁴. У військах було багато українців, і генерал дбав, щоб вони були компактно розміщені по військових підрозділах. Михайло Іванович, усвідомлюючи значення рідної мови для піднесення духу й безздатності солдата, першим запровадив практику співання в російських військах українських пісень. На Балканах генерал ознайомився з побутом та звичаями болгар. Він схвально поставився до їхнього прагнення здобути національну незалежність. За активну участь у бойових операціях, людяне ставлення до місцевого населення, болгар обрали його почесним громадянином м.Систов. Будучи важко пораненим під час бою на Шипці, Михайло Іванович змушений був повернутися до Петербурга. В столиці Драгомиров познайомився з П.Житецьким. Через нього зблизився з українськими істориками М.Костомаровим, Д.Яворницьким, М.Стасюлевичем, а трохи згодом - з Д.Багалієм та В.Антоновичем⁷⁵.

Розповіді Драгомирова про російсько-турецьку війну, неабиякий життєвий досвід та мудрість, набутий у суворих воєнних умовах, справляли на його сучасників глибоке враження. Душа його була суто українською, бо нерідко можна було спостерігати, як він з особливим розчуленням та сльозами на очах слухав кобзаря, що "співав під акомпанемент бандури якусь старовинну українську думу з часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи"⁷⁶. Про це свідчать також спогади багатьох його сучасників⁷⁷. Зовнішні риси героя-генерала, що від-

чайдушно боровся проти османів у російсько-турецькій війні, художник І.Рєпін закарбував в образі іншого славетного українця - кошового отамана Івана Сірка на славнозвісній картині "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Художник був у захваті як від "української зовнішності" Драгомирова, так і від його незалежної та відвертої вдачі: "Сьогодні третій день малюю з нього етюд для "Запорожців" і вражений його філософським поглядом на життя, глибиною розуму - не сподівався!"⁷⁸.

Без сумніву, що досвід, набутий під час звільнення братнього слов'янського народу, вплинув на подальший світогляд і змінив ідеологічні орієнтири Михайла Івановича. На рідній землі Драгомиров розмовляв з місцевими жителями лише українською мовою⁷⁹. Після того, як у 1898 р. його було призначено київським, подільським та волинським генерал-губернатором, він доклав чимало зусиль для розвитку освіти й культури в українських землях. Сподіваючись на розуміння з боку царя, Драгомиров надіслав до Петербурга значну кількість проєктів і пропозицій щодо шляхів здійснення перетворень в Україні. Однак, лише зіпсувавши цим стосунки з царськими чиновниками та переконавшись у марності зусиль прислужитися рідному краю, він намагався хоча б не завдати йому шкоди. Видатний український актор Микола Садовський називав генерал-губернатора "таємним Никодимом українства", і вказував на те, що за його правління українські наука, театр, література "зітхнули вільніше"⁸⁰. Монархічна преса звинувачувала Драгомирова в українофільстві, закидала йому "схвалення тенденцій щодо відокремлення Малоросії"⁸¹. Проте останнє було явним перебільшенням.

Відчутного впливу балканських подій середини 70-х років зазнала суспільно-політична думка українців Австро-Угорщини. Однак її вектор був спрямований дещо в інший бік, і в цьому, безперечно, основну роль відіграли статті М. Драгоманова. Під час російсько-турецької війни його виступи в пресі стали значно радикальнішими. Драгоманов остаточно переконався в тому, що російський царат є непримиренним ворогом будь-яких національних рухів, у тому числі й братніх поневолених слов'янських народів. Російська промонархічна преса у той час почала ще більше лаяти українського публіциста й звинувачувати його в усіх смертних гріхах. У драгоманівській статті-відповіді, написаній у формі відкритого листа до видавця "Нового времени", що мала красномовну назву "Турки внутренне и внешние", зазначалося, що не можуть визволити слов'ян від турків зовнішніх ті, хто підкорений "турками внутрішніми", не може нести свободу іншим країна, в якій "політичне рабство "від фінських хладних скал до полум'яної Колхиди", пригнічення думки "від молдованина до фіна", знекровлення народу поборами, утиснення народної просвіти...". Стаття була перекладена слов'янськими мовами, витримала кілька перевидань. У листі одного шанувальника творчості Драгоманова з Києва зазначалося, що праця "Турки внутренне и внешние" на багатьох людей справила найсильніше враження. "Не перебільшуючи, я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або зовсім заснули... У питанні про боротьбу за політичну свободу в нас вона, безумовно, становитиме епоху"⁸². В іншому листі до Драгоманова від його друзів з Києва писалося, що скрізь, де тільки з'являлася ця праця, вона справляла відповідне враження.

Коментуючи події російсько-турецької війни, Драгоманов зазначав, що вона сама по собі є "дуже страшне і велике лихо" для всіх слов'янських народів, які беруть у ній участь. Він відкрито висловлював симпатії до сербів, чорногорців, босняків, болгар, які піднялися на боротьбу з османським ярмом. Продовжуючи дотримуватися думки, що російському царату насамперед "треба почати з себе", перш ніж визволяти південних слов'ян, автор водночас закликав до всілякої підтримки боротьби єдинокровних слов'янських братів⁸³.

Після кількох місяців війни публіцист наводив також факти злочинного ставлення з боку "освободителів" до визволених і поділяв занепокоєння болгарської преси. "Чи не гірше буде болгарському людові під рукою "освободителів", ніж було під рукою "угнетателів"?... Чи не почнуть наші "освободителі" панувати й там так, як панують і досі над своїми "освобождьоними" московським, українським, польським... та іншими народами?" - наголошував автор. Тільки скинувши самодержавний лад, який породжує гноблячий та всенівелюючий централізм, можна сподіватися на те, щоб усі слов'яни стали "добрими братами і синами сонця правди"⁸⁴.

У статті "Внутрішнє рабство та війна за звільнення" автор перевів увагу громадськості з балканських теренів на російські. У першій частині статті, що мала назву "Гірше неможливо" й була присвячена економічному, політичному та військовому становищу царської Росії з її напівфеодалним ладом і всюдисущою бюрократією, публіцист стверджував, що саме варварська та лицемірна зовнішня й внутрішня політика царату довела Росію до становища, гірше якого вже дійти неможливо⁸⁵.

Проаналізувавши хід воєнних дій на Балканах, він дійшов висновку, що не професіоналізм російських воєначальників, не міць російської зброї, а нездатність турецьких воєначальників і трухлявість османської державної машини врятували від поразок російську армію. Тому російському суспільству не варто заспокоюватися й утішатися перемогами на Балканах. Для того щоб зберегти власну країну від катастрофи, слід якнайшвидше скасувати в Росії панування "турок внутрішніх".

У другій частині статті, що мала назву "Меньше нельзя", Драгоманов запропонував ряд невідкладних заходів, які потрібно негайно вжити в Росії, щоб запобігти катастрофі. Серед них - ліквідація самодержавства, звільнення країни від засилля невігласів і корисливих чиновників, а також розв'язання національного питання шляхом надання окремим краям прав місцевого самоврядування та права об'єднання в союзи. Щодо України - то такі права самоврядування мають бути надані її окремим частинам: правобережній, лівобережній і новоросійській.

Докорінним чином змінилися його погляди на шляхи перебудови Російської держави. Драгоманов уважав ненасильницькі методи вже недостатніми і прямо закликав до методів революційних: "Те, що необхідно зробити, має бути зроблено будь-якими засобами від законних до насильницьких. Хай кожний у своїй сфері - в земських, міських, місцевих зборах та управах, у пресі, у вчених та приватних товариствах поставить ясно питання про необхідність реформ, наполягає на їх необхідності, вимагає їх, і, накінець, відмовиться від законслухняності та прямо протидіє наказам і установам, їм протилежним, гонить геть зі своєї оселі жандармів, не підкоряється цензорам..."⁸⁶.

У статті "До чого довоювались?" Драгоманов викривав провали й невдачі російської дипломатії в Болгарії після російсько-турецької війни й доводив, що інакше й не могло бути "в державі, в якій звичайним відбором допускаються до управління тільки невігласи, нездари та шахраї й правлять там усіма справами без суду і контролю публічного під покровительством царської сім'ї"⁸⁷. Михайло Петрович сподівався, що простий солдат російської армії, повернувшись додому з балканського театру воєнних дій, натерпівшись на війні лиха й образ і зіткнувшись у себе на батьківщині з таким же рабством народу та казнокрадством чиновників, стане каталізатором майбутніх революційних перетворень. Однак може статися й так, переймався автор, що "героям Шипки на другий день після прибуття на батьківщину доведеться робити "секуцію" над чигиринськими селянами, а мученикам переходу через Балкани доведеться розганяти страйк робіт-

ників на фабриці якого-небудь агента Когена чи Варшавського, що нажилися за рахунок їх шлунку та спини під час війни..."⁸⁸.

Передбачення Драгоманова виявилися вірними. Росія, яка після вдалої військової кампанії відчула себе тріумфатором, не збиралася дарувати щось подібне до болгарської конституції власним народам. Реформи в імперії не почалися, а навпаки, поступилися місцем брутальній реакції. Ейфорія скорої майбутньої всеслов'янської єдності через очевидну імперіалістичну суть зовнішньої політики російського самодержавства досить швидко змінилася на гіркі розчарування. Українська громадськість остаточно починає сприймати слов'янську ідею як знаряддя гегемоністських намірів Петербурга.

Зрозумівши, що без політичної боротьби не обійтися, Михайло Петрович дійшов до ідеї всеслов'янської єдності дещо в іншому ракурсі: "На наш погляд, інших засобів нема, окрім утворення всеслов'янської радикальної партії, безвіросповідальної, демократичної та федеральної, яка б припинила протистояння православних і католиків, відкинула політиканство чеських, словенських, польських феодалів, припинила суперечки за землі поляків і русинів, чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар, а також вступила в тісні зносини з подібними до неї партіями у неслов'янських сусідів - румунів, греків, албанців, італійців, і, якщо вони цього захотять, у німців і угорців"⁸⁹.

У 1878 р. завдяки наполегливій праці Драгоманова вийшло дві збірки альманаху "Громада". У програмі цього видання зазначалося, що воно, попри висвітлення життя українців, буде приділяти увагу й життю інших слов'ян - "наших сусідів, найрідніших нам природою, подібних нам долею і таких, з котрими нам доведеться вкупі здобувати нашу землю і волю"⁹⁰. Шукаючи нових ідеологічних орієнтирів, Драгоманов, вірогідно, підпав під вплив анархістських ідей Прудона. Цей видатний француз у своїх працях часто торкався питань української історії - козаччини, українсько-польських взаємин під час польських повстань ХІХ ст. тощо, що не могло не імпонувати українському публіцистові, який не раз називав себе "останнім прудонівцем". Трансформуючи прудонівські ідеї свободи та федералізму, пристосовуючи їх до політичних обставин, що склалися на той час у Східній і Південній Європі, Драгоманов виступив на захист національних інтересів усіх "недержавних" слов'янських народів. Їх майбутнє публіцист намагався поєднати з соціалістичними ідеями, що ставали все більш популярними по всій Європі. Він упевнений у тому, що невдовзі соціалісти стануть "самою гарячою і самою, значить, дужчою з політичних партій" Росії та усіх інших слов'янських народів, що призведе до утворення "спілки вільномужицьких таборів в усій Слов'янщині...". Тому українцям "найліпше виступати з думками не стільки національними, стільки автономними й федеративними, до котрих завше пристане багато людей і з других країв і пород"⁹¹.

Михайло Петрович бачив майбутню всеслов'янську федерацію добровільною спілкою громад, яка складатиметься з вільних осіб, об'єднаних для спільної праці й самопомоги, "котра зовсім не подібна до теперішніх держав своїх чи чужих". На цьому етапі він переконаний, що держава, як соціальний інститут, братам-слов'янам не потрібна й до такого бездержавного громадського устрою "увесь світ іде і йтиме"⁹².

Відчуваючи потребу в розробці нової політичної програми для молодого покоління українців, Драгоманов у програмовій статті до "Громади" наголошував на необхідності боротьби як за власне національне визволення, так і за визволення найближчих пригноблених слов'янських народів. Він та його українські однодумці в котрий раз закликали поєднати зусилля діячів всього слов'янського світу в боротьбі з існуючими "державними путами", вказували на необхідність ство-

рення об'єднаних товариств задля досягнення кінцевої мети - незалежності всіх слов'янських народів та розбудови всеслов'янської федерації. Для координації боротьби передбачалося започаткувати альманах "Слов'янська громада", який би виходив усіма слов'янськими мовами. Тематику майбутнього видання Драгоманов характеризував так: "Перегляд стану українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід". На його сторінках мали "розбиратись справи українські по зв'язку з всеросійськими й всеслов'янськими, або справи всеросійські і всеслов'янські з огляду на майбутню всеслов'янську федерацію". У першому номері планувалося вмістити низку статей з історії балканських слов'ян, серед яких мала бути й стаття Драгоманова "Де серби живуть тепер і де жили попереду". Проте ця драгоманівська ідея не зустріла підтримки старогромадівців Києва, на фінансування яких покладав надії публіцист.

Згодом побачив світ "листок" "La Federation" ("Вільна спілка"), що мав стати замість "Слов'янської громади". Однак вдалося видрукувати лише один його номер (січень 1881 р.). У ньому була вміщена стаття "Дійсні області та пропаганда соціалізму на плебейських мовах Східної Європи", в якій автор торкався проблем пропаганди соціалістичних ідей серед слов'янських народів⁹³. Аналогічний проект - видання в українській столиці усіма слов'янськими мовами "Київського журналу" - намагався здійснити Костомаров. Його плани були зірвані російською жандармерією.

Українська громадськість робила й інші спроби віднайти альтернативу вужкослов'янському об'єднанню. З'явилися проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій як Східно-Європейської федерації на регіональній, а не на етнічній основі. Один із таких проектів на початку 80-х років був запропонований Драгомановим. Публіцист писав: "Дослідження пісень про боротьбу українців з турками, порівняно з такими ж піснями балканських народів, спонукало мене вдуматися в так зване, східне питання, а все разом привело мене до думки про необхідність поставити федерально-демократичне питання по всій Східній Європі". На його погляд, українцям варто "приступати з широкими і всевітніми думками" до розбудови нового суспільства. Кожен українець, "виглядаючи собі товаришів по праці для добра громадського", повинен звернути увагу й на неслов'янські народи. Український народ має стати не тільки "всеслов'янцем", але й "інтернаціоналом". Тільки тоді "наше українство вмістить в собі те ліпше, що казалось од ліпших западників... до соціалістів новіших часів і те, що казали в часи просвіту свого розумні слов'янофіли, та до того й те ліпше, що виробилося за XIX ст. у передових громадах на Заході"⁹⁴.

Спостерігаючи за народженням нових ідей в Європі, вчений переконався, що новий український рух має піти по "новоєвропейській дорозі" й потрібно якнайшвидше включити його в європейський процес. На думку далекоглядного українця, наприкінці XIX ст. в Європі настане "період великих соціально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж у 1860-1870-х рр."⁹⁵. В іншій статті він знову переконував читача у тому, що розвиток української національної культури й історії потрібно розглядати у більш широкому контексті, ніж слов'янський. Варто "звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи хоч косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд... нашої історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи". Перш за все треба оновити українське письменство й науку про Україну, "приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці, й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всевітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним"⁹⁶.

Нові драгоманівські ідеї сприймалися громадськістю вкрай неоднозначно. Давні київські товариші - "старогромадівці" - припинили подавати йому матеріальну допомогу й робили все, щоб ізолювати українську молодь Наддніпрянщини від його західницьких ідей. Не погоджуючись із закидами у свій бік, Михайло Петрович писав: "Теоретично я правий у своїх думках про потреби поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно - і що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почасно пережити теперішню реакцію"⁹⁷.

У статті "Историческая Польша и великорусская демократия"⁹⁸ автор уперше зі сторінок преси відверто заявив про ігнорування національних інтересів одного слов'янського народу - українського, політичними силами інших слов'янських народів - польського й загальноросійського. Найбільше критикував Драгоманов своїх товаришів по визвольній антицарській боротьбі - учасників загальноросійських революційно-народницьких організацій в Україні, називаючи обрусілих українських інтелігентів "іноземцями вдома", "овеликорушеними українцями". Дісталось російським соціалістам і за використання ідей інтернаціоналізму для виправдання колонізаторської політики Російської імперії щодо українського народу. Звертаючи увагу на ганебність історичної долі "возз'єднаних земель" упродовж наступних століть, він наводив слова серба Крижанича, що засвідчували наявність серед українців другої половини XVII ст. "політичної ересі": "Жити під православним царством московським гірше турецької муки та єгипетської роботи"⁹⁹.

Останні сторінки твору містили стисле узагальнення національної програми Драгоманова стосовно поневолених народів Російської імперії. На думку автора, фундаментом для забезпечення прав національностей та їх вільного розвитку має бути "широта особистих прав, свобода приватних асоціацій, а також широта прав громад і повітів улаштувати свої справи, у тому числі й справи народної освіти, в якій національність відіграє особливо важливу роль"¹⁰⁰. Сам автор уважав цю працю програмовою щодо історії виникнення й визначення шляхів розв'язання українського питання¹⁰¹. Найкращим і найважливішим твором у величезному драгоманівському доробку називали "Історичну Польщу і великоруську демократію" І.Франко та М.Грушевський¹⁰².

У галицькій пресі на балканські теми, окрім Драгоманова, публікувалося багато інших авторів. Значний інтерес української громадськості викликали статті про возз'єднання болгарських земель у 1885 р. Газета "Діло" зазначала: "Ми, русини, народ, що своєю історією дуже близький народу болгарському, тому щиро поділяємо їх радість"¹⁰³. Проте це возз'єднання було формальним порушенням Берлінського трактату. 2 листопада 1885 р. сербський король Мілан, який проводив проавстрійську політику, використовуючи факт возз'єднання як привід, напав на Болгарію. Перейшовши болгарський кордон, сербські війська рушили на Софію¹⁰⁴. Українська преса, переймаючись конфліктом між слов'янськими народами, в один голос засудила агресивні дії Сербії. Згодом болгарам вдалося вщент розгромити сербські війська біля Сливниці й перейти у контрнаступ. Бойові дії перенеслися на територію Сербії. Ця братовбивча війна ранила серце кожного слов'янина.

Багато матеріалів у галицьких газетах присвячувалося державному перевороту в Болгарії 1886 р. Це було пов'язано з тим, що у Львові в той час перебував князь Александр Баттенберг, який прямував після свого зречення до Відня. Зустріч князя на львівському залізничному вокзалі, його виступ перед галицькою громадою, прийом, улаштований місцевою владою, - усі ці події були детально висвітлені на сторінках газет.

В українській пресі значна увага приділялася внутрішньому та зовнішньому становищу Болгарії після проголошення болгарським князем Фердинанда Кобургського й установлення в країні стамболовського режиму. В цей час у Болгарії почалися гоніння на прибічників проросійської орієнтації. На сторінках львівського "Діла" в 1888 - 1892 рр. під рубрикою "Листи з Болгарії" висвітлював ці події галицький емігрант Я.Романчук (псевд. Драган)¹⁰⁵. Проросійськи налаштований, він звертав увагу читачів на те, що більшість болгарського населення не підтримало уряду С.Стамболова.

"Міжслов'янська" війна Сербії з Болгарією 1885 р. та болгаро-російські непорозуміння наприкінці 80-х відчутно вплинули на генезу слов'янської ідеї як у Галичині, так і в Наддніпрянщині. Ці дві події справили четвертий "балканський вплив" на суспільно-політичну думку в Україні, під час якого слов'янська ідея остаточно девальвується.

Суспільно-політичні думці початку 90-х рр. притаманні усвідомлення себе як окремої культурно-мовної спільноти, культивування національної окремішності, протиставлення та порівняння себе із сусідами з подальшою концептуалізацією такого стану. Наявність таких аспектів свідчить про закінчення процесу накопичення елементів нового світогляду в суспільній свідомості українського народу. На заміну ідеї всеслов'янства прийшла інша ідея - національної самостійності.

Слов'янська ідея в 90-х роках стала або об'єктом партійної критики, або ж розглядалася як факт минулого, що заслуговує на повагу та наукове вивчення. Вона відійшла в минуле, відкриваючи ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну свободу, за свою державність. Разом з розчаруванням у слов'янській ідеї приходять розуміння необхідності орієнтації на власні сили. У суспільній думці виникає ідея політичної суверенності українців та остаточно формується ідея "соборної України". Так, 1892 р. Борис Грінченко в "Листах з України Наддніпрянської" доходить висновку, що єднання лише "з одним братом - москалем - є вже не братанням, а неволею", тому українцям варто боротися за свою незалежну державу¹⁰⁶. Проте відвертих антиросійських ідей в українській суспільно-політичній думці не спостерігалось. У львівській газеті "Народ" І.Франко відзначав факт загальної прихильності до "передової російської літератури й думки, що існує більшою чи меншою мірою в усіх слов'янських народів". Полемізуючи в іншій своїй статті з політичними противниками, він зазначав, що ця прихильність до російського народу, як до народу слов'янського, до його боротьби за волю, притаманна всім передовим людям у Європі, а особливо в Слов'янщині¹⁰⁷.

Проте українські політичні діячі продовжували використовувати факт національного звільнення балканських слов'ян для пробудження національної свідомості власного народу ще протягом десятиліть. У доповідній записці до Головного управління в справах друку за 1906 рік зазначалося, що відповідним комітетом накладено арешт на № 224 газети "Рада" за статтю "Сполах", в якій "з приводу проголошення Болгарії королівством робиться заклик до українців, щоб ті, слідом за болгарами, звільнялися від "тітоньки Росії". У численних жандармських протоколах обшуків помешкань українських політичних діячів 1906 - 1907 рр. серед списків конфіскованої забороненої літератури значиться брошура О.Русова "Як болгари здобули собі свободу"¹⁰⁸.

Докладно проаналізувавши появу нових ідей у колективній свідомості українців на початку 90-х рр., а саме набуття нею нової якості - почуття етнічно-культурної окремішності, зважаючи на те, що одним із центральних елементів цього почуття стає ідея суверенності українського народу, історик Георгій Касьянов характеризує цей тип світогляду як націоналізм¹⁰⁹.

Після втрати інтересу до всеслов'янства контакти між українськими та балканськими громадськими й політичними діячами не поривалися. Українці намагалися знайти прихильників у визвольному русі поміж представників еліти сусідніх народів, які здобули власну державу. Зокрема, українська студентська молодь у Відні продовжує знайомити болгарських студентів з реаліями українського життя, з історією України. Інтенсивна взаємодія між українською та болгарською громадськістю на початку 90-х відбувається завдяки М. Драгоманову. Під час розбудови Болгарської держави, враховуючи загальноєвропейський науковий і політичний авторитет видатного українця, ряд болгарських громадських та політичних діячів нерідко звертаються до нього за порадами. Одному з них - визначному дипломатові, редакторові газети "Независимост" Димитру Ризову - український публіцист радив не покладатися на благодійництво російського царя, а розбудовувати в молодій країні автономізм і федералізм, який служив би інтересам усіх слов'ян, турбуючись при цьому про задоволення насамперед економічних потреб народних мас¹¹⁰.

У 1889 р. з дозволу голови болгарського уряду Стамболова керівництво Вищого училища (майбутнього Софійського університету) запропонувало Михайлові Петровичу працювати на кафедрі загальної історії. Вчений з радістю прийняв це запрошення "тому, що, слугуючи справі науки та просвіти незалежної Болгарії, сподівався прислужитися справі свободи всіх слов'ян, у тому числі й моїх співвітчизників"¹¹¹. Запрошення всесвітньовідомого громадсько-політичного діяча-слов'янина, який гостро виступав проти ідей панславізму та політики Росії на Балканах, для праці на ниві освіти молоді Болгарської держави було не випадковим. Очевидно, таким кроком уряд Стамболова хотів послабити ідеологічні впливи на болгарське населення з боку "російського царя-освободителя" і у такий спосіб звести до мінімуму втручання Росії у внутрішні справи країни.

З великим захопленням сприйняла цю звістку українська громадськість, висловлюючи при цьому жаль з приводу того, що за несприятливих історичних обставин така високоерудована й енергійна людина, як Драгоманов, не знайшла місця на рідній землі для своєї праці. "Щасливі болгарі! Ми русини-українці, як та євангельська вдова, даємо їм "от убожества нашего", даємо їм більше, ніж маємо, а властиво, даємо те, чого самі не маємо"¹¹², - писав часопис "Народ". Діяльність на ниві болгаристики дала можливість провідному вченому по-іншому подивитися на майбутнє українського народу, скористатися неоціненним досвідом болгар у розбудові власної національної держави. У цей період Драгоманов не відходить від громадської роботи на благо свого народу й активно підтримує видавничу діяльність М. Павлика та І. Франка в Галичині. У своїх статтях до новозаснованого журналу "Народ" він критикував тих українців, які закликали до "згоди усіх русинів", тобто до класового примирення в українському суспільстві, зазначаючи, що українським радикалам слід рішуче відмежовуватися від різного роду консерваторів та реакціонерів. Навколо журналу, що поступово ставав найпопулярнішим як на Західній, так і на Східній Україні, об'єднувалися найкращі українські сили. На його сторінках друкувалися В. Стефанік і П. Куліш, Л. Українка та О. Кобилянська, А. Кримський і П. Грабовський, М. Павлик та І. Франко. Проте найбільше матеріалів подавав М. Драгоманов. Вони друкувалися як програмні, вказували ідейно-політичні орієнтири для молодих публіцистів. До думок, викладених українським авторитетним ученим із світовим ім'ям, ставилися з великою повагою. За словами І. Франка, Драгоманов "систематично, з широким мотивуванням, викладав свої думки про національність і про способи праці над її подвигненням"¹¹³.

Будучи свідком і безпосереднім учасником болгарського державотворення, перебираючи неоціненний досвід слов'ян-побратимів, Драгоманов остаточно пере-

конався в непридатності традиційних ідейних орієнтирів. У матеріалах, які він вислав із Софії І.Франкові та М.Павлику для друку в "Народі", піддавалися критиці всі застарілі форми й напрями роботи в українському русі. Діставалося однаково тим, хто разом з П.Житецьким дотримувався тактики "переспати страшне лихо" самодержавних гонінь, і тим старогромадівцям, що прагнули займатися культурною роботою, яка б не торкалася сфер політики, і тим, хто наївно намагався організованою громадсько-культурною роботою змусити "дмухати в українські вітрила австрійських цісаристів". Проте найбільше уваги Драгоманов приділяв "новоєрівцям" разом з їхнім лідером Ю.Романчуком, які виступали за спільне україно-польське служіння церкви і престолу. В статтях "Перли рутенства", "Неполітична політика", "Інтереси польського панства і правдяньська наївність", "Новоєрівські овочі з всеукраїнського погляду" та ін. він звинувачував їх у ренегатстві та конформізмі, спекуляції на вузьконаціональних святощах. Будучи впевненим у тому, що головна складова будь-якого суспільного поступу - це еволюція ідей, бо "на світі немає нічого постійного, статичного", він висловив думку, що суспільно-політичний рух у Галичині має покінчити й з такими архаїчними явищами, як москвофільство та народовство.

Характеризуючи погляди Драгоманова на український національний рух, слід зауважити, що сам він ніколи не приставав на "національні позиції". Проаналізувавши національно-визвольні рухи балканських слов'янських народів та інших народів Європи, Михайло Петрович дійшов висновку, що боротьба за вузьконаціональні інтереси "може бути причиною і насилування людей і великої неправди", що "людоненавистне національство" може розбудити в людській душі ненависть до представників інших національностей.

Вплив драгоманівських публікацій 70-90-х рр. на трансформацію (в цьому разі краще сказати девальвацію) слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці важко переоцінити. "Могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажання..."¹¹⁴, - так охарактеризувала цей вплив Н.Кобринська в грудні 1894 р.

Таким чином, на становленні та подальшому розвитку слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці відбилася чотири "балканських впливи":

1) 30-ті - кінець 40-х рр. Посилюється національно-визвольний рух на Балканах після російсько-турецької війни 1828-1829 рр., в якій узяли участь багато українців, налагоджується співпраця українських громадських діячів з учасниками національно-визвольного руху балканських народів, утворюються слов'янські літературні гуртки, в яких формувалася загальна концепція майбутньої слов'янської спілки й, нарешті, зароджується серед кирило-мефодіївців ідея "федерації рівних і братерських слов'янських народів" із центром у Києві.

2) 50-ті - початок 70-х рр. Характеризується модифікацією "політичного панславізму" в керівних колах Росії після Кримської війни, подальшим намаганням царизму інкорпорувати південних слов'ян до Російської імперії, спробою поставити слов'янофільську ідеологію на службу загарбницьким планам імперії. Відбувається наступ на український рух, як ворожий ідеям панславізму, що зумовлює тимчасову втрату інтересу українців до слов'янської ідеї. На противагу ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром Романових, українські мислителі висувають ідею докорінної зміни політичної карти Центральної та Східної Європи й заснування на уламках імперій вільного союзу народів.

3) Середина 70-х - середина 80-х рр. Спостерігається черговий спалах політичної активності, особливо серед української інтелігенції Наддніпрянщини, причиною якого стало Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни. Сприймавши цю бо-

ротьбу як продовження власної багатовікової боротьби проти Порти, українці вбачали в ній практичне втілення власних національних прагнень. Найрадикальніші кола плекали надію на те, що звільнення частини слов'ян прискорить час звільнення всіх слов'янських народів. Поміркувані кола сподівалися, що вступ Росії у війну в ролі визволительки слов'ян призведе до демократичних перетворень у самій Росії. Під час третього "балканського впливу" надзвичайно зріс інтерес до слов'янської ідеї серед українства. Причому її подальший розвиток на Наддніпрянщині та в австро-угорській Україні певною мірою різнилися між собою.

4) Середина 80-х - початок 90-х рр. Війна Сербії з Болгарією 1885 р. і розрив болгаро-російських відносин призвели до остаточної девальвації слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стала об'єктом критики і відійшла в минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність.

Дослідивши трансформацію слов'янської ідеї в українській суспільно-політичній думці в результаті впливу визвольного руху слов'ян Балканського півострова другої половини XIX ст., варто зробити такі висновки:

- боротьба балканських слов'янських народів проти турецького ярма несла в собі могутній культурний і духовний потенціал. Вона спонукала інші слов'янські народи до активної громадсько-політичної діяльності, трансформувала їх суспільну свідомість, вказувала шлях до незалежності;

- досліджені в цій розвідці "балканські впливи" на суспільну свідомість українців стали одним з вирішальних зовнішніх чинників трансформації суспільно-політичної думки й призвели до переходу від першої (період наукового інтересу) до другої (період патріотичної агітації) фази модерної національної ідентичності українців (за М.Грохом). Відповідно до періодизації національного руху українського історика В.Сарбея ці впливи були одним із зовнішніх чинників переходу від другого - різночинсько-народницького (політизація національної свідомості) до третього - загальнонародного (поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним) періоду;

- матеріальну та моральну допомогу українського народу балканським слов'янам на завершальному етапі їх боротьби за національну незалежність варто розглядати як наслідок зворотного потужного духовного та ідеологічного впливу;

- девальвація слов'янської ідеї як домінанти національної ідеології XIX ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття. В програмах перших українських політичних партій як Західної, так і Східної України вже не зустрічається посилення на особливу всеслов'янську роль України. Тепер наперед вийшли завдання боротьби за Україну незалежну, насамперед, від двох слов'янських націй - російської й польської;

- девальвація слов'янської ідеї зовсім не означала краху всього комплексу ідей, що розумілися в її контексті. Деякі її аспекти проявлялись у подальших десятиліттях та проявлятимуться, на нашу думку, у майбутньому.

⁴³ Восточный вопрос // Правда. - 1877. - № 2. - 2 октября.

⁴⁴ Афанасьев Г. Политическое обозрение

⁴⁵ Роб. Орбинский. О влиянии войны на будущее экономическое положение Одессы и её района // Правда. - 1877. - № 2. - 2 октября.

⁴⁶ Гр. Е...в. Восточный вопрос. II // Правда. - 1877. - № 5. - 6 октября.

- ⁴⁷ Еврсинова А. Право России вмешаться в дела Турции // Правда. - 1877. - № 3. - 4 октября.
- ⁴⁸ Г.Е. Восточный вопрос. IV // Правда. - 1877. - № 18. - 21 октября.
- ⁴⁹ Письма о войне // Правда. - 1877. - № 15. - 18 октября.
- ⁵⁰ Политическое обозрение // Правда. - 1877. - № 12. - 14 октября.
- ⁵¹ Газетное обозрение // Правда. - 1877. - № 10. - 11 октября.
- ⁵² Военные известия // Черниговская газета. - 1877. - № 2. - 11 июля.
- ⁵³ Черниговская газета. - 1877. - № 5. - 4 августа.
- ⁵⁴ Дело о ефрейторе 6-го саперного батальона Иосифе Григорьеве Лознюке // Правда. - 1877. - № 11; № 12.
- ⁵⁵ Черниговские известия. - 1877. - № 4. - 28 июля.
- ⁵⁶ Тютчев Ф. Соч. в 2-х тт. - М., 1984. - Т. 1. - С. 310.
- ⁵⁷ Джонс Хи-Сок. Идея славянского единства в мировоззрении Ф.И.Тютчева // Славянский вопрос: вехи истории / Сб. ст. под ред. М.Достала. - М., 1997. - С. 57 - 59.
- ⁵⁸ Цит. за: Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. - К., 2001. - С.194.
- ⁵⁹ Преступления в среде действующей армии // Правда. - 1877. - № 13. - 16 октября.
- ⁶⁰ Український громадський рух у ХХ ст. - Подєбради, 1934. - С. 9.
- ⁶¹ ЦДІА України в м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 533. - Спр. 47. - Арк. 1 - 10.
- ⁶² Вести из уездов // Черниговская газета. - 1877. - № 8. - 18 августа.
- ⁶³ Еврсинова А. Указ. соч.
- ⁶⁴ Гр. Е...в. Восточный вопрос. III. // Правда. - 1877. - № 7. - 8 октября.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Военный отдел // Правда. - 1877. - № 7. - 8 октября.
- ⁶⁷ Новые подвиги черногорцев. Турецкая молитва о победе // Правда. - 1877. - № 12. - 14 октября.
- ⁶⁸ Гичов Т. Капитан Райчо Николов. - Кишинёв, 1979. - С. 78.
- ⁶⁹ Дорогами дружби: Дослідження і спогади. - К.; Софія, 1989. - С. 18; Сохань П., Жук В. Участь народних мас України у визволенні Болгарії // Укр. іст. журн. - 1978. - № 2. - С. 70 - 81; Копилов А.О., Заводовський А.А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 1997. - Т. 1 (3). - С. 97 - 109 та ін.
- ⁷⁰ Генов Ц. Российско-турецкая война 1877 - 1878 гг. и подвиг освободителей. - София, 1979. - С. 85-99.
- ⁷¹ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПМДА).- Ф. 315.- Оп. 1.- Спр. 8839.- Арк.2.
- ⁷² ЦДІА України в м. Києві.-Ф. 128.- Оп. 2.- Спр. 808.- Арк. 9, 24; Ф.192.- Оп. 1.- Спр. 100.- Арк. 45.
- ⁷³ Там само. - Ф.128. - Оп. 2. - Спр. 808. - Арк. 9.
- ⁷⁴ Димитров С., Манчев К. История на балканските народи. XV-XIX век. - София, 1971. - С.404.
- ⁷⁵ Стасюлевич М.М. и его современники в переписке. - СПб., 1911. - Т.1. - С.410.
- ⁷⁶ Резниченко В. М. И. Драгомиров. - Чернигов, 1916. - С. 7.
- ⁷⁷ Кривенко В.С. Памяти М.И. Драгомирова // Русский инвалид. - 1905. - № 236; Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С. 230.; Садовський М.К. Мої театральні згадки. - К., 1956. - С. 131.
- ⁷⁸ Репин И.Е. Художественное наследство. - М.; Л., 1948. - Т. 1. - С. 191.
- ⁷⁹ Багалій Д. Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С. 230.
- ⁸⁰ Садовський М. Назв. праця. - С. 131.
- ⁸¹ Русская старина. - 1910. - № 144. - С. 820 - 821; Голос Минувшего. - 1916. - Кн. V - VI. - С. 383.
- ⁸² Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895) // Архів Михайла Драгоманова. - Варшава, 1937. - Т.1. - С. 80, 252.
- ⁸³ Там само. - С. 348 - 350.
- ⁸⁴ Там само. - С. 385, 530.
- ⁸⁵ Драгоманов М. Внутреннее рабство и война за освобождение // Собрание политических сочинений. - Париж, б. р. в. - Т. 2. - С. 94.
- ⁸⁶ Там само. - С. 102-103, 106-107.
- ⁸⁷ Драгоманов М. До чего довоевались? // Собрание политических сочинений: В 2-х т. - Париж, б. р. в. - Т. 2. - С. 112.
- ⁸⁸ Там само. - С. 121.
- ⁸⁹ Там само. - С. 118.
- ⁹⁰ Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. - Женева, 1878. - С. 1.
- ⁹¹ Громада. - 1978. - Т.2. - С.220 -221; - Т. 1. - С. 92.
- ⁹² Там само. - С.37 - 39.
- ⁹³ Федченко П. Назв. праця. - С. 190-191.
- ⁹⁴ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х тт. - К., 1970. - Т.1. - С.49, 561.
- ⁹⁵ Там само. - С. 50.
- ⁹⁶ Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. - К., 1970. - Т.2. - С. 348, 351.
- ⁹⁷ Цит. за: Федченко П. Назв.праця. - С. 256.
- ⁹⁸ Уперше була надрукована в редакційній Драгомановим женецькій газеті "Вольное слово": Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное слово. - 1881. - №№ 3 - 20.

- ⁹⁹ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. - Львов, б.гизд. - С. 11.
- ¹⁰⁰ Там само. - С. 12.
- ¹⁰¹ Драгоманов М. Добавление к автобиографической заметке, писанное для господина Leon Sicher в начале 1889 г. // Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. - К., 1970. - Т.1. - С.69.
- ¹⁰² Франко І. Промова на ювілеї М.П.Драгоманова // Збір. творів у 50-ти т. - К., 1986. - Т.46. - Кн.2. - С.226; Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху // Михайло Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. - Відень, 1922. - С. 94 - 96.
- ¹⁰³ Возз'єднання Болгарії // Діло. - 1885. - № 36.
- ¹⁰⁴ Краткая история Болгарии с древнейших времен до наших дней. - М., 1987. - С. 256.
- ¹⁰⁵ Полещук Т. Политические события в Болгарии последних десятилетий XIX - нач. XX века и восточно-галицийская общественность//Роль общественности в развитии советско-болгарского сотрудничества/ Материалы республиканской научно-практической конференции 13 - 15 января 1988.- Харьков, 1987 - С.22- 23.
- ¹⁰⁶ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. - Буковина, 1892 -1893. - С. 50.
- ¹⁰⁷ Народ. - 1983. - № 3. - С.188; Життє і слово. - 1896. - Кн. 3. - С.164.
- ¹⁰⁸ ЦДІА України в м.Києві. - Ф.295. - Оп.1. - Спр. 78. - Арк.39-40; Ф. 317. - Оп. 1. - Спр. 4828. - Арк. 3; Ф. 705. - Оп. 1. - Спр. 56. - Арк. 420.
- ¹⁰⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.:соц.-політичний портрет.- К.,1993.- С. 310.
- ¹¹⁰ Федченко П. Назв. праця. - С. 281.
- ¹¹¹ Павлик М. Михайло Драгоманов і його роля в розвою України. - Львів, 1907. - С. 16.
- ¹¹² Народ. - 1881. - № 15 - 16. - С. 226.
- ¹¹³ Цит. за: Федченко П. Назв. праця. - С. 291.
- ¹¹⁴ Там само. - С. 325.

The influence of the Balkan Slavs struggle for the national independence on the establishment of the Ukrainian national movement ideology, especially on the devaluation of the Slavic in the second half of the 19th century is being researched in the article. The reasons why the Ukrainian political and public figures lost any interest for the Slavdom ideas are being revealed.

